

УДК 342.72

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.16>

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ДОСТУП ДО КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Варга Т.М.,

аспірантка кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету

Варга Т.М. Порухення прав людини на доступ до культурної спадщини під час російської агресії проти України.

Статтю присвячено дослідженню права людини і громадянина користуватися культурною спадщиною свого народу, на доступ до культурних цінностей. Під час збройного нападу Російської Федерації на Україну, з перших днів активної фази війни світ побачив культурний геноцид, наміри знищення української нації, яка, на думку агресора, не має права на існування. Увесь світ став свідком знищення країною-агресором нашої історичної пам'яті, яка представлена в об'єктах, традиціях, ремеслах тощо. Культурна спадщина – це жива традиція, яка зв'язує покоління, формує ідентичність української нації, є надбанням усього людства. Заперечення права власності народу України на свою культурну спадщину, її руйнування, викрадення та привласнення культурних цінностей, викорінення історичної пам'яті є складовою російської політики знищення ідентичності Українського народу. Тому культурна спадщина посідає центральне місце в стратегії російської агресії проти України щодо встановлення історичної, культурної та релігійної гегемонії. Саме культурна спадщина України, в якій відображено наш український культурний код, впливає на формування нас як нації, надихаючи на оборону нашої країни від рашистів. Це зайвий раз підкреслює, що збереження об'єктів культурної спадщини під час війни чи збройного конфлікту є надзвичайно важливим, коли є велика загроза їхнього пошкодження, знищення чи викрадення ворогом культурних цінностей. У статті проаналізовано міжнародне та національне законодавство щодо збереження культурної спадщини народу та відповідальності за її знищення у ході воєнних дій. Україна та насамперед міжнародне співтовариство мають застосувати всі інструменти міжнародного права, щоби притягнути до відповідальності як державу-агресора, так і окремих фізичних осіб, винних у руйнуванні, пошкодженні та викраденні культурних цінностей України, бо, як зазначалося на початку статті, культурна спадщина є надбанням усього людства.

Ключові слова: права людини, право власності на культурні цінності, культурна спадщина, охорона культурної спадщини, країна-агресор, знищення культурних об'єктів, відповідальність.

Varga T.M. Violation of human rights to access to cultural heritage during the Russian aggression against Ukraine.

The article is devoted to the study of the right of a person and a citizen to use the cultural heritage of his people, to access cultural values. During the armed attack of the Russian Federation on Ukraine, from the first days of the active phase of the war, the world saw cultural genocide, intentions to destroy the Ukrainian nation, which, according to the aggressor, has no right to exist. The whole world witnessed the destruction by the aggressor country of our historical memory, which is represented in objects, traditions, crafts, etc. Cultural heritage is a living tradition that connects generations, forms the identity of the Ukrainian nation, and is the property of all mankind. The denial of the Ukrainian people's ownership of their cultural heritage, its destruction, the theft and appropriation of cultural values, the eradication of historical memory is a component of the Russian policy of destroying the identity of the Ukrainian people. Therefore, cultural heritage occupies a central place in the strategy of Russian aggression against Ukraine to establish historical, cultural and religious hegemony. It is the cultural heritage of Ukraine, in which our Ukrainian cultural code is reflected, that influences the formation of us as a nation, inspiring the defense of our country against the racists. This once again emphasizes that the preservation of cultural heritage sites during war or armed conflict is extremely important when there is a great threat of their damage, destruction or theft of cultural values by the enemy. The article analyzes international and national legislation regarding the preservation of the cultural heritage of the people and responsibility for its destruction during hostilities. Ukraine and, first of all, the international community should apply all instruments of international law in order to bring to justice both the aggressor state and individuals guilty of the destruction, damage and theft of cultural values of Ukraine, because, as noted at

the beginning of the article, cultural heritage is property of all mankind.

Key words: human rights, ownership of cultural values, cultural heritage, protection of cultural heritage, aggressor country, destruction of cultural objects, responsibility.

Постановка проблеми. Право на участь у культурному житті суспільства і держави, право користуватися культурною спадщиною, на доступ до культурних цінностей є одним з культурних прав, що входить до системи прав і свобод людини і громадянина в Україні. Закріплення цього права можна знайти в Загальній декларації прав людини. Відповідно до ст. 1, ч. 27: «Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами» [1]. Право кожної людини на участь у культурному житті визнають держави, які беруть участь у Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права [2, ст. 15, п. а ч. 1]. Хоча право на участь у культурному житті суспільства і держави, право на доступ до культурних цінностей, право користуватися культурною спадщиною безпосередньо в Конституції України не знаходить свого закріплення, у ст. 54 зазначається: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами». Таким чином, в Основному Законі фактично закріплюється одна з юридичних гарантій права на культурну спадщину. Деякі права, що складають структуру культурних прав, можна виокремити у Законі України «Про культуру» [3]. Зокрема – це право на доступ до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ (ст. 6).

Стан опрацювання проблематики дослідження. Слід зауважити, що окремі питання нормативно-правового визначення та реалізації прав і свобод людини і громадянина у сфері культурних прав і свобод були предметом дослідження українських учених-юристів, зокрема В. Боняк, С. Лисенкова, М. Мацькевича, М. Орзіха, П. Рабіновича та ін. Російська війна 2014 р. та її повномасштабна агресія 2022 р. зробили цю тему актуальною і для українського суспільства. Цю проблему опрацьовували В. Акулєнко, Д. Гамбоні, К. Камерон, В. Литовченко, Т. Мазур та ін. Війна стала поштовхом для трансформації розуміння культурної спадщини, яка перебуває під загрозою знищення в умовах російської агресії.

Метою статті є дослідження прав людини на доступ до культурної спадщини, культурних цінностей народу та порушення цих прав під час збройного нападу Російської Федерації на Україну.

Викладення матеріалу. У Законі України «Про охорону культурної спадщини» [4] (в дусі Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини) закріплено визначення: «Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини» (ст. 1). «Культурна спадщина – це ключовий елемент ідентифікації української нації та фактор національної безпеки України. Під охороною держави перебуває 109 930 пам'яток, а на державному обліку є понад 130 тисяч об'єктів культурної спадщини. Частина з них внесена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – особливо під час війни як те, що перебуває під загрозою. Бо країна-агресор знищує цілеспрямовано все те, що ми так любимо і бережемо, все, що визначає нас як націю. Більше 550 – саме стільки пам'яток та об'єктів культурної спадщини зруйновано або пошкоджено окупантами. Війна триває, тому ми кожного дня фіксуємо нові руйнування», – наголосив очільник Міністерства культури та інформаційної політики, зауваживши, що кожна втрата культурної пам'ятки України – це втрата для світового надбання (Інформацію взято з сайту УКРІНФОРМ від 18.04.2023).

Так званий «захист російськомовного населення», за оцінкою НАТО, є частиною російської стратегії встановлення історичної, культурної та релігійної гегемонії над українським народом. Тотальна русифікація всіх сфер життя на тимчасово окупованій території Криму є наступом на нематеріальну спадщину української нації та людства. Російська Федерація намагається знищити культурні надбання українського народу, стерти його історичну пам'ять та національну ідентичність, руйнуючи сховища української літератури, музеїв та історичних архівів. З публічних бібліотек міст і селищ на тимчасово окупованих територіях України окупаційна влада вилучила та знищила шкільні підручники, книги з історії України та художні твори українських письменників, занісши їх до категорії «екстремістської» літератури [5].

Призначені ООН незалежні експерти з прав людини висловили стурбованість «продовженням приниження історії та ідентичності українського народу як виправдання війни та ненависті» [6]. Звітуючи перед Радою ООН з прав людини, експерти заявили, що важливі українські культурні об'єкти, які постраждали, включають будівлі, «чітко позначені» як притулки для мешканців, у тому числі дітей, а також театри, музеї, бібліотеки та церкви були навмисно обстріляні, коли вони мали бути захищені відповідно до міжнародного права, зокрема Гаазької конвенції про захист прав людини 1954 року. «Невибіркові та непропорційні атаки на густонаселені райони та збиток, завданий цивільній інфраструктурі в процесі, мають такі масштаби, що свідчать про навмисну кампанію руйнування». І далі: «Ска-

жемо чітко: український народ має право на свою ідентичність. Ніхто не може порушити це право», – йдеться в заяві експертів.

Спротив українського народу російській агресії, ворожим зазіханням на ідентичність і територіальну цілісність сформувавши розуміння, що культурна спадщина є складником національної безпеки. У Верховній Раді зареєстровано законопроект № 9072 «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті» [7], в якому визначено збереження культурної спадщини України одним із пріоритетів національної безпеки. Проект закону пропонує доповнити частину третю ст. 3 таким пунктом: «4) збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації». Метою законопроекту є захист нашої ідентичності, що на загальнодержавному рівні гарантуватиме захист від людських втрат за національною ознакою, злочинів геноциду, підміни історичних понять, нівелюванню унікальних традиційних надбань українського народу, руйнації об'єктів культурної спадщини, викрадення культурних цінностей, а також спроб стерти нашу національну пам'ять державою-агресором – Російською Федерацією. У пояснювальній записці до проекту наголошується: «Повномасштабне вторгнення Російської федерації мало своїм наслідком численні випадки руйнування і розграбування об'єктів культурної спадщини. Постійні атаки на культурну спадщину є нападом на людей, їхні права і безпеку та, зрештою, елементом злочину геноциду. Саме тому постало питання встановлення якісно іншого загальнонаціонального пріоритетного позиціонування культурної спадщини. Для цього до принципів державної політики у сферах національної безпеки і оборони додається четвертий принцип – збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головний елемент формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації. Збройна агресія Російської федерації проти України стала викликом і загрозою для системи безпеки світу і несе стихійну руйнацію національного надбання України та її культурних цінностей, завдаючи нових, непоправних збитків і руйнувань. Численні об'єкти культурної спадщини, заклади культури зазнають пошкоджень, часто – безповоротних. З початку повномасштабного вторгнення пошкоджень і руйнувань зазнали понад тисяча об'єктів матеріальної культурної спадщини та культурної інфраструктури. З 2014 року під загрозою знищення та розграбування опинилися об'єкти культурної спадщини та культурні цінності на території тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим».

Ухвалення цього законопроекту, переконані народні депутати, забезпечить пріоритетне позиціонування культурної спадщини та національної пам'яті як складових національної безпеки.

Попри усі агресивні дії Росії щодо України, за нормами міжнародного права держава-окупант не може самовільно розпоряджатися культурною спадщиною на окупованій території. Це вимога Гаазької конвенції «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», сторонами якої є і Україна, і Росія. Росія ж і у першу фазу війни, і після повномасштабного вторгнення вивозить українські артефакти на свою територію. Вона також видає дозволи на археологічні розкопки на окупованій території самостійно, без консультацій з Україною. Це теж порушення.

Знищення культурної спадщини та культурних цінностей, яке відбувається навмисно, кваліфікується міжнародним правом як військовий злочин. Віце-президент Української асоціації міжнародного права Тимур Короткий підкреслив, що викрадення культурних цінностей можна вважати військовим злочином. Це підпадає під дію статті 8(2)(a)(iv) Римського статуту Міжнародного кримінального суду: «Згідно з міжнародним гуманітарним правом, культурні цінності мають вищий рівень захисту порівняно з цивільними об'єктами. Такі порушення міжнародного гуманітарного права є військовими злочинами, тобто коли відбуваються навмисні напади на культурні об'єкти або навмисні напади на цивільні об'єкти, в результаті яких культурним об'єктам завдається шкода, а у випадку нападів нерозбірливого [або] диспропорційного характеру – ще й мародерство або привласнення культурних цінностей. Крім того, знищення, пошкодження та руйнування культурних цінностей може свідчити про злочини проти людства та геноцид» [8].

Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року забороняє напади на цивільні об'єкти та містить зобов'язання запобігати завданню випадкової шкоди цивільним об'єктам під час бойових дій. Відповідно до Додаткового Протоколу II (від 8 червня 1977 р.) до Женевських конвенцій: «У разі збройного конфлікту заборонено чинити будь-які ворожі акти, спрямовані проти тих історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, які становлять культурну або духовну спадщину народів, та використовувати їх для підтримки військових зусиль» [9, ст. 16]. Загалом, за нормами міжнародного гуманітарного права сторони конфлікту зобов'язані поважати та захищати культурні цінності, забороняти, попереджати та припиняти будь-які акти крадіжки, грабежу або незаконного їх присвоєння в будь-якій формі, а також будь-які акти вандалізму. У ході військових операцій сторони повинні вживати особливих заходів обережності, щоб уникнути

заподіяння шкоди культурній спадщині та культурним цінностям, за винятком випадків, коли це викликано нагальною військовою необхідністю. «Нагальну військову необхідність» деталізовано в Протоколі II (від 26 березня 1999 року) до Гаазької конвенції 1954 р. (Україна приєдналася до II Протоколу 30.04 2020), який вдосконалив загальну систему захисту культурних цінностей. Власне умисний напад на культурну цінність допустимий у випадку, коли об'єкт використовують із військовою метою і, водночас, немає альтернативи отримати таку ж військову перевагу, як від такої атаки. Важливо, щоб інша сторона була завчасно попереджена про напад. У всіх інших випадках сторона має: (а) переконатись, що атакований об'єкт не є культурною цінністю; (б) мінімізувати ризик випадкового пошкодження культурних цінностей; (с) утриматись від атак, що можуть завдавати шкоди, яка буде надмірною щодо можливої конкретної та прямої військової переваги (ст. 7. Застережні заходи під час нападу).

Міжнародні зобов'язання щодо захисту культурних цінностей військовослужбовцями України внесено до Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [10], згідно з п. 30 якої: «Культурні цінності – це об'єкти, що мають велике значення для культурної спадщини народів і відіграють важливу роль у духовному житті людей (пам'ятники архітектури та історії, твори мистецтва, релігійні або світські пам'ятники, археологічні об'єкти, музеї, бібліотеки, архіви, театри тощо)». Відповідно до п. 10 розділу 2, «культурні цінності, які перебувають під захистом, не мають бути об'єктом нападу, якщо це не викликано нагальною військовою необхідністю. Об'єкт може стати військовою цілью і бути підданий нападу лише тоді, якщо він є військовим об'єктом».

Після неодноразових випадків нищення культурних об'єктів в Україні, 7 вересня 2023 року у Парижі на запит України відбулося позачергове засідання Комітету з питань захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту, включно з наданням тимчасового посиленого захисту 20 об'єктам культурної спадщини. Під час засідання Комітет ЮНЕСКО, що займається питаннями Другого протоколу до Гаазької конвенції 1954 року, прийняв Декларацію, у якій висловив глибокий жаль через те, що російські ракетні удари завдали серйозної шкоди історичним будівлям, що мають культурне значення, у Львові, Одесі та Чернігові. Зазначені 20 об'єктів тепер мають найвищий рівень захисту від військових атак, а також погроз зробити їх об'єктом нападу. Недотримання цих положень буде кваліфіковано як «серйозне порушення» Гаазької конвенції 1954 року та Другого протоколу до неї [11].

Висновки. Росія порушує всі норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту культурної спадщини. Систематично знищує усе, що відображає українську ідентичність, вивозить культурні цінності, навмисно руйнує історичні будівлі, мечеті, синагоги, пам'ятники, художні галереї, музеї, бібліотеки, по-варварськи ставиться до історичної пам'яті українського народу. Це є свідченням війни, мета якої стерти український народ від його коренів до сьогодення. Директор Місії USAID в Україні Джеймс Хоуп вважає: «Зловмисне, прицільне знищення Росією українських культурних пам'яток є величезною втратою для України, Європи та всього світу. Намагаючись стерти культуру й історію України, Кремль прагне стерти саме поняття української нації» [12]. На сьогоднішній день нормативну основу охорони і збереження культурної спадщини в Україні складають як акти національного законодавства, так і ратифіковані Україною основні Конвенції ЮНЕСКО. Перспективним напрямком співробітництва з ЮНЕСКО є розробка державних цільових програм збереження та охорони культурної спадщини. Національне законодавство щодо захисту культурної спадщини потребує зміни концептуальних підходів відповідно до європейської та євроатлантичної перспектив України; загроз українській ідентичності в умовах російської агресії. Удосконаленням державної політики у сфері культури є забезпечення реалізації і захист прав громадян у сфері культури, збереження і примноження національного культурного надбання. Однією з головних функцій сучасної держави є відповідальність за збереження всесвітньої культурної спадщини, що знаходиться на її території, як перед своїм народом, так і перед усім міжнародним співтовариством. Україна та насамперед міжнародне співтовариство мають застосувати всі інструменти міжнародного права, щоби притягнути до відповідальності як державу-агресора, так і окремих фізичних осіб, винних у руйнуванні, пошкодженні та викраденні культурних цінностей України, бо, як ми зазначали на початку статті, культурна спадщина є надбанням усього людства

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини (№ 995_015 від 10.12.1948 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права (№ 995_042 від 19.10.1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text/
3. Про культуру: Закон України 2778-VI від 14.12.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>.

4. Про охорону культурної спадщини: Закон України 1805-III від 8.06.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.
5. Культурна спадщина та національна безпека: аналіт. доп. / за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf.
6. Цілеспрямоване знищення культури України має припинитися: експерти ООН. URL: <https://news.un.org/en/story/2023/02/1133762>.
7. Про внесення змін до Закону «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті».
8. Воєнні злочини проти культурної спадщини. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/voenni-zlochini-proti-kulturnoyi-spadshchini.html>.
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text.
10. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>.
11. Засідання Комітету з питань захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту: URL: <https://en.unesco.org/node/341724>.
12. 341724.
13. Листівки з України: міжнародний проєкт. URL: <https://ui.org.ua>.
14. Рогач О.Я., Белов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
15. Белов Д.М., Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.